

על מספר הפסוקים, המילים והאותיות שבתנ"ך

מנחם כהן

פרופסור לתנ"ך באוניברסיטת בר-אילן

לפני כעשרים שנה התפרסם בכתב העת "שמעתין" (גליון 65-66, תשמ"א) מאמר תחת הכותרת הנ"ל, ובו מסכם המחבר, אברהם קורמן, כמה מאמרים שפרסם קודם לכן באותו כתב עת על נושא זה.¹ במאמרים הללו הציג מר קורמן פרשנות מפולפלת לברייתא הידועה במסכת קידושין ל,א בדבר ספירת האותיות, המילים והפסוקים, שנעשתה ע"י הסופרים הראשונים. ברייתא זו, וכן הדיון שהתקיים בין רב יוסף לתלמידיו בקשר אליה, מעוררים קושיות רבות, ומאמרו של קורמן בא להציע פתרונות לקושיות אלה, המוציאים את הברייתא לחלוטין מידי פשוטה. את מרבית הפתרונות שמע קורמן מפי הרב יצחק זילבר, שבאותם ימים עלה ארצה מברית המועצות. אילו היו הדברים נאמרים בבחינת "תורתך שעשועי" (תה' קי"ט, עז, צב), ניחא, אבל מכיוון שקורמן עצמו העיד במאמר הנ"ל, שמאמריו הקודמים מצאו הד רב בקרב ציבור הקוראים כפירוש האמיתי של הברייתא, מצאתי אותה שעה לנכון להגיב על הדברים באותו כתב עת עצמו שבו נתפרסמו (שמעתין), על מנת להסיר מכשול מדרך רבים; אבל למרבה הצער לא מצאו העורכים עוז בנפשם לפרסם את הדברים. ומכיוון שהיו לי עניינים דחופים אחרים לענות בהם, הנחתי את מאמר התגובה בקרן זווית, ושם נשאר עד היום.

בזמן האחרון נתברר לי, שהיתה עדנה חדשה לאותם מאמרים, והפרשנות המפולפלת, רבת הדמיון וחסרת השחר, של הברייתא במסכת קידושין ל, א, שהובעה בהם, חזרה וכבשה מקום בבטאונים שונים. הרב זילבר עצמו, שעליו הסתמך קורמן במאמריו, שב ומכר את סחורתו במאמר שפרסם בכתב העת 'מוריה'.² נראה שהסיבה העיקרית להתעניינות המחודשת בנושא הזה היא, העיסוק האינטנסיבי בחוגים מסוימים בתיאוריית הקודים המוצפנים בתורה בדילוג שווה. הברייתא הזו מטרידה את העוסקים בנושא זה, הואיל ופשט הדברים, הן בברייתא עצמה והן בדברי רב יוסף, מעיד לכאורה על מגוון טקסטואלי שהיה קיים בימי חז"ל בנוסח המקרא, ואין הדברים עולים בקנה אחד עם ההנחה המונחת ביסוד התיאוריה, שלא חל כל שינוי בנוסח האותיות במהלך מסירתו של המקרא בכלל והתורה בפרט. לאחרונה פנו אלי רבים להביע את דעתי בנדון, ונזכרתי באותו מאמר המונח בקרן זווית; ניערתי את האבק מעליו, והריני מפרסמו כמות שנכתב לפני כעשרים שנה, בהוספות קלות המתייחסות בעיקר למאמרו החדש של הרב זילבר.³

הברייתא על ספירת האותיות, המילים והפסוקים

וזה לשון הגמרא במסכת קידושין ל, א:

לפיכך נקראו ראשונים סופרים, שהיו סופרים כל האותיות שבתורה. שהיו אומרים: וא"ו ד'גחון' (ויקרא יא, מב) - חציין של אותיות של ספר תורה. 'דרש דרש' (שם י, טז) - חציין של תיבות. 'והתגלח' (שם יג, לג) - של פסוקים. "יכרסמנה חזיר מיער" (תהילים פ, יד) - עי"ן די'ער' חציין של תהילים. "והוא רחום יכפר עוון" (שם עח, לח) - חציין דפסוקים.⁴

בעי רב יוסף: : "וא"ו דגחון" - מהאי גיסא או מאידך גיסא? אמרו ליה: ניתי ס"ת ואימנינהו. מי לא אמר רבה בר בר חנה "לא זזו משם עד שהביאו ס"ת ומנאו"ם? אמר להם: אינהו בקיאי בחסרות וביתרות, אנן לא בקיאינן.

בעי רב יוסף: 'והתגלח' - מהאי גיסא או מאידך גיסא? אמר ליה אביי: פסוקי מיהא ליתו למנווי. - בפסוקי נמי לא בקיאינן; דכי אתא רב אחא בר אדא, אמר: במערבא פסקי לה להאי קרא לתלתא פסוקי: "וויאמר ה' אל משה הנה אנכי בא אליך בעב הענן" (שמות יט, ט).

תנו רבנן: חמשת אלפים ושמונה מאות ושמונים ושמונה פסוקים הוו פסוקי ספר תורה; יתר עליו תהילים - שמונה; חסר ממנו דברי הימים - שמונה.

אין שום קושי בהבנת הלשון של הדברים הנאמרים. לפי פשטם של דברים כך כוונתם: הוא"ו של 'גחון' חוצה את אותיותיה של התורה לשנים, וכיוצא בזה 'דרש דרש' חוצה את תיבותיה, ויהתגלח' - את פסוקיה. כך הבין את הדברים גם רב יוסף עצמו, וכך הבינו גם כל הסובבים אותו; שאם לא כן, אין דבריהם מובנים כלל: מאי משמע שאלתו של רב יוסף "מהאי גיסא או מאידך גיסא", אם לא שניית, שהוא מתכוון למחצית התורה כולה הן באותיות הן במילים והן בפסוקים. ועוד יותר יהיה קשה להבין את התשובה "אינהו בקיאי בחסרות וביתרות, און לא בקיאינן" ללא ההנחה, שהדיון נסב כאן על המספר המדויק של אותיות התורה.

אין, אפוא, להטיל ספק בפשט לשונה של הברייתא. הקושי נובע מצד בחינתו של התוכן, שכן הנאמר בברייתא אינו עולה בקנה אחד עם המציאות בספרי התורה של נוסח המסורה המצויים בידינו. אולם ההתמודדות עם בעיה זו עלולה להחטיא את האמת, אם הכיוון של חיפוש הפתרונות יהיה הוצאת הדברים מידי פשוטם, אותו פשט שהיה מובן לחכמי כל הדורות, החל ברב יוסף עצמו וכלה בבעלי המסורה וגדולי הראשונים והאחרונים.⁵

הצעות הפתרון המוצעות במאמרו של קורמן לא זו בלבד שהן אכן מבוססות על הוצאת הדברים מידי פשוטם, אלא שהן לוקות בהצגה רשלנית מדהימה של העובדות עצמן, שעליהן הן מושתתות. נבחן את הדברים לפי סדר דיונו של המחבר.

השוואת מספרי הפסוקים של תהילים ודברי הימים לפסוקי התורה

נתחיל בבדיקת הפתרון המוצע לקטע המוקשה, המשווה את מספר פסוקי התורה לתהילים ולדברי הימים. כמה קשיים עולים מברייתא זו:

(1) אין מספר הפסוקים של התורה הנזכר בברייתא (5888; או לפי גרסאות אחרות: 8888) הולם את המציאות בספרינו (5845 פסוקים). (2) מספר הפסוקים שבס' תהילים לא זו בלבד שאינו עולה בשמונה פסוקים על זה שבתורה, אלא נופל ממנו באלפי פסוקים. (3) מספר הפסוקים המיוחס לס' דה"י תמוה לא פחות, שכן למעשה הוא קטן בהרבה מזה של ס' תהילים.

לקשיים אלו מציע לנו המאמר הצעת פתרון חריפה ורבת דמיון, כדלהלן:

(א) המספר 5888 שבברייתא אינו מכוון רק למספר הפסוקים שבתורה, אלא כולל גם פסוקים מהתורה המצוטטים בס' תהילים ובדברי הימים. מספרם הכולל של פסוקים אלו, לדבריו, הוא 43 (8 בתהילים ו-35 בדברי הימים), ובהצטרפו למספר הפסוקים בתורה (5845) מתקבל המספר הנזכר בברייתא. ושמא תאמר: מדוע משווה הברייתא את התורה אך ורק עם תהילים ודברי הימים? יש למחבר תשובה מוחצת: "בשל כך לא היה מקום לערוך את השוואה עם יתר ספרי נ"ך, כי רק בשני ספרים אלה מצוטטים פסוקי התורה בדייקנות" (הדגשה של המחבר. מ"כ).⁶

(ב) ההיגד שבברייתא "יתר עליו תהילים שמונה" יפורש: "שמונה פסוקים כאלה מהתורה מצויים בס' תהילים".

(ג) פירוש ההיגד "חסר ממנו דברי הימים שמונה" הוא, כלשון המחבר: "חסר ממנו" מן המספר 43 המהווה הפרש בין מספר פסוקי התורה לבין המספר 5888 - שמונה, כלומר 35, אותם יש למצוא בדברי הימים."⁷

המחבר עצמו חש, כנראה, מעט אי נוחות בהצעה זו, החורגת מכוונתה הפשוטה של לשון הברייתא, אולם הוא פוטר בלשון זו: "הלשון בברייתא אמנם אינה בהירה ביותר, אך הרבה ברייתות כאלה ישנן, ובעיקר שזה ההסבר המתקבל ביותר על הדעת בהבנתה, ובייחוד לנוכח התיאום המופלא בין המספר המוזר בברייתא ובין המציאות (ההדגשה של המחבר)."⁸

הבה נבדוק אם "התיאום המופלא" אכן קיים במציאות, או אינו אלא פרי הדמיון המופלא של מציעיו, המחפשים פתרון לברייתא בכל מחיר. קושיא ראשונה, המתבקשת עוד בטרם

נחל לברר פרטי הדברים, נוגעת לעצם המספר של פסוקי התורה הנזכרים בברייתא. ההצעה מבססת את כל טיעוניה על המספר 5888, ואילו המחבר עצמו סבור במקום אחר,⁹ שהגרסה המקורית היא 8888 ולא "הגרסה שלנו, שהיא מאוחרת מאד". אף אני סבור כך משני טעמים: (א) מדברי ראשונים נראה, שכך היתה הגרסה לפנייהם (ראה הערה 27 שם) (ב) אין ספק שדברי הברייתא מבוססים על משחק במספר שמונה, ואילו המספר חמש פוגם בשלמות התיאור. יוצא, אפוא, שכל ההסבר החרף מבוסס על מספר מאוחר ששונה מן המספר המקורי שהוא 8888.

קושיה שניה עולה מבדיקת הפסוקים המובאים במאמר כציטטות מן התורה. ההגיון מחייב, שפסוקים אלו יהיו שלמים, הן בתורה והן בספרים המצוטטים, שהרי במניין פסוקים עסקינו ולא במניין קטעי פסוקים. גם מדיונו של המחבר עולה לכאורה, שזוהי אמת המידה הנקוטה בידו, שכן הוא מעיר באחת ההערות בלשון זו: "בספר 'קנמן בשם' לא מופיע פסוק זה ובמקומו מופיע במספר י"ט (19) הפסוק "בכור ישמעאל נביות", והוא מציין במקביל את הפסוק בדברי הימים א', כ"ט, כוונתו כנראה לפרק א', פסוק כ"ט, היתה עם הנאמר בבראשית כ"ה, יג. **אולם הפסוק בדברי הימים תואם רק חצי פסוק בספר בראשית** (הדגשה שלי - מ.כ.) ואילו הפסוק שציטטנו כאן מופיע בשלמותו בדברי הימים".¹⁰

מפסילתו של פסוק זה כדוגמה לציטוט מן התורה עשוי הקורא התמים להסיק, שהמחבר בדק ומצא שכל שאר הפסוקים אכן עומדים בקריטריון שקבע. למרבה התדהמה מעלה הבדיקה את התמונה הבאה:

בס' תהילים: שום פסוק מתוך השמונה איננו זהה לפסוקי התורה: בדוגמאות 1 ; 8 - הפסוק השלם שבס' תהילים הוא רק חלק מן הפסוק בתורה; בכל שאר שש הדוגמות מצויים רק שברי פסוקים הן בתורה והן בס' תהילים.

בס' דברי הימים: בתשע מתוך 35 המובאות אין הפסוקים שלמים, כדלהלן: בדוגמות 12 ; 20 ; 35 הפסוק השלם בתורה הוא רק חלק מהפסוק בדה"י. בדוגמות 11 ; 31 ; 34 הפסוק השלם בדה"י, הוא רק חלק מהפסוק בתורה. בדוגמאות 3 ; 28 ; 33 מובאים חלקי פסוקים הן בתורה והן בדה"י. יוצא אפוא ש-16 מתוך 43 הדוגמות אינן ראויות להיכלל ברשימה לפי אמת המידה שלפיה פסל המחבר את דה"א א, כט.¹¹

קושיה שלישית על 43 הדוגמות המובאות במאמר היא, אולי, החמורה מכולן: המחבר קובע בצורה שאינה משתמעת לשני פנים, כי רק פסוקים הזחים זה לזה **באותיותיהם** ראויים להיחשב ציטטות, וכל פסוק השונה ממקבילו ולו באות אחת יש להוציאו מכלל חשבון. קריטריון זה עולה מתוך דיונו של המחבר בשאלה, אם יש לכלול את הפסוק בס' ברא' כה, יג בכלל הפסוקים המצוטטים בדה"י. מסקנתו שלילית בשל העובדה, שהמלה 'נביות' הנכתבת בס' דה"י בכתב מלא, כתובה בס' בראשית בכתב חסר, ואילו "כל הפסוקים או חלקים מהם שהוזכרו הם **זהים לחלוטין** (ההדגשה שלי - מ.כ.) בתורה ובתהילים או בדברי הימים".¹²

ושבו נוטה הקורא התמים להאמין לניסוחים כה בוטחים ופסקניים, ולסמוך על אמינותו ואחריותו של המחבר לדברים היוצאים מקולמוסו, בייחוד כשהוא מציג לפני הקורא את כל הפסוקים הרלבנטיים, בחינת "ירא הקהל וישפוט". והקהל אכן רואה, אולם אינו שופט ובוחן את העובדות, אלא מאמין להם. רק כך ניתן להבין, כיצד מכל התגובות הרבות שהגיעו אל המחבר לפי עדותו¹³, לא היתה אחת שערערה על נכונותה של הקביעה הנ"ל. לו היה מישהו טורח ובוחן את העובדות, היה משפשף עיניו מתימהו: לא זו בלבד שיש כמה וכמה פסוקים בתהילים ובדה"י השונים ממקביליהם שבתורה בכתב מלא וחסר, אלא שיש אף השונים באותיותיהם ואפילו במיליהם, כפי שאפשר להיווכח מן הטבלה הבאה (הדוגמאות לפי הסדר שהביאן המחבר):

בכתובים		בתורה		התופעה
הגרסה	הפסוק	הגרסה	הפסוק	
לסיחון	תה' קלה, יא:	לסיחון	במ' כא, לד:	1. שינויי כתיב
לסיחון	תה' קלו, יט:	לסיחון	במ' כא, לד:	
ובזרוע	תה' קלו, יב:	ובזרע	דב' כו, ח:	
ותוגרמה	דה"א א, ו:	ותגרמה	ברא' י, ג:	
נמרוד גבור	דה"א א, י:	נמרד גבר	ברא' י, ח:	
צידון	דה"א א, יג:	צידן	ברא' י, טו:	
אופיר	דה"א א, כג:	אופר	ברא' י, כט:	
וחנוך	דה"א א, לג:	וחנך	ברא' כה, ד:	
חושם	דה"א א, מה:	חשם	ברא' לו, לד:	
חושם	דה"א א, מו:	חשם	ברא' לו, לה:	
וימיתהו	דה"א ב, ג:	וימתהו	ברא' לח, ו:	
ודיפת	דה"א א, ו:	וריפת	ברא' י, ג:	חילופי אותיות:
עיבל	דה"א א, כב:	עובל	ברא' י, כח:	
הדד פעי	דה"א א, נ:	הדר פעו	ברא' לו, לט:	
עליה (כתיב)	דה"א א, נא:	עלוה	ברא' לו, מ:	
וסבתא ורעמא	דה"א א, ט:	וסבתה ורעמה	ברא' י, ז:	
עיות (כתיב)	דה"א א, מו:	עוית	ברא' לו, לו:	שיכול אותיות:
ימותו (3x) ¹⁴	דה"ב כה, ד:	יומתו (3x)	דב' כד, טז:	
לודיים (כתיב)	דה"א א, יא:	לודים	ברא' י, יג:	אותיות חסרות ויתרות:
שם אדנות	תה' פו, טו:	שם הויה	שמי' לד, ו:	חילופי מלים:
(חסר)	דה"א א, נ:	בן עכבור	ברא' לו, לט:	מלים חסרות ויתרות:

לאור טבלה עמוסה זו של שינויים קורס תחתיו כל ההסבר המפולפל, שבא ליישב עלינו את הברייתא, אלא אם כן יחזור בו המחבר מקביעתו, שהמדובר בציטטות מדויקות לאותיותיהן. אלא שבמקרה זה נוכל להוסיף עוד ציטטות כהנה וכהנה, והראשונה שבהן היא זו שהמחבר ביקש להוציאה מן הרשימה (ברא' כה, יג//דה"א, כט).

מרכיב נוסף בהצגת הדברים המטעה, שנועדה לפתור את קשיי הברייתא, הוא הסברו של המחבר, מדוע בחרה הברייתא דווקא בשני ספרים אלו כמצטטי פסוקים מן התורה: "בשל כך לא היה מקום לערוך את השוואה עם יתר ספרי נ"ך, כי רק בשני ספרים אלה מצוטטים פסוקי התורה בדייקנות"¹⁵. משפט זה הוא משפט הקדמה לרשימת 43 הפסוקים המצוטטים, ומיד לאחריו בא משפט ההצעה: "להלן רשימת הפסוקים".

כבר ראינו לעיל מה מידת ה"דייקנות" של חלק ניכר מן הפסוקים הללו, הן מבחינת שלמות הפסוק והן מבחינת נוסח האותיות. לעתים לא זו בלבד שאין ה"ציטוט" מקפיד לשמור על שלמות הפסוק, אלא שאפילו שלמותו של המשפט אינה נדרשת. כך המצב ברוב הדוגמאות מספר תהילים, שהציטוט מן התורה מתבטא בהם בריסי משפטים. נביא לדוגמה את הפסוק מספר במדבר: "וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל-מֹשֶׁה אֶל-תִּירָא אֹתוֹ כִּי בְיַדְךָ נִתְּתִי אֹתוֹ וְאֶת-כָּל-עַמּוֹ וְאֶת-אֶרְצוֹ וְעָשִׂיתָ לוֹ כְּאֲשֶׁר עָשִׂיתָ לְסִיחֹן מֶלֶךְ הָאֱמֹרִי אֲשֶׁר יוֹשֵׁב בְּחֶשְׁבוֹן" (כא, לד ; ראה גם דברים ג, ב). רק שלוש מילים מן

הפסוק הארוך הזה, שאינן מצטרפות אפילו לכדי משפט, מצויות גם בשני מקומות בס' תהילים. קורמן (יותר נכון: הרב זילבר) מסתפק ברסיס זה כדי ליצור ממנו שני ציטוטים מתוך שמונה הנדרשים לס' תהילים (מס' 4: קלה, יא; מס' 5: קלו, יט). שלוש ציטוטים נוספות בס' תהילים אף הן אינן אלא רסיסי משפטים: מס' 3: "אָרְךְ אַפִּים וְרַב-חֶסֶד" (שמות לד, ו // תהילים קג, ח); מס' 6: "בְּיַד-מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן" (במדבר לג, א // תהילים עז, כא); מס' 7: "בְּיַד חֲזָקָה וּבְזֶרַע נְטוּיָה" (דב' כו, ח // תהילים קלו, יב).

לפי אמת המידה הזאת להגדרת ציטוטים, ניתן למצוא ציטוטים למכביר לא רק בשני הספרים הנ"ל, אלא גם בספרים אחרים במקרא, הן בנביאים והן בכתובים. אפילו שנים מאותם ציטוטים עצמם המיוחסים לתהילים מצויים גם בספרים אחרים, כגון: א. הקטע "אָרְךְ אַפִּים וְרַב-חֶסֶד" (שמות לד, ו) (מס' 3 ברשימת ס' תהילים), המצוטט בדיוקו גם בספרים יואל ב, יג; יונה ד, ב; נחמיה ט, יז. ב. הקטע "בְּיַד חֲזָקָה וּבְזֶרַע נְטוּיָה" (דב' כו, ח, ועוד) (מס' 7 ברשימת ס' תהילים), מצוטט פעמיים גם בס' יחזקאל כ, לג, לד. כיוצא בזה גם הציטוט בס' דה"י (מס' 35 ברשימה) "לֹא-יוֹמְתוּ אֲבוֹת עַל-בָּנִים וּבָנִים לֹא-יוֹמְתוּ עַל-אֲבוֹת" (דברים כד, טז): לא זו בלבד שהוא מצוי גם בס' מלכים ב' יד, ו, אלא שלאמיתו של דבר, שם הוא מקור הציטוט מן התורה, כעדות הכתוב: "כִּפְתּוּב בְּסֵפֶר-תּוֹרַת-מֹשֶׁה". בספר דברי הימים נזכר הפסוק במסגרת הסיפור כולו המועתק מספר מלכים, כפי שיוכל להוכיח כל המשווה את שני הפרקים.

כל מי שיטרח לחפש דוגמאות נוספות בכל חלקי המקרא לציטוטים מן הסוג הזה, ימצא אותם למכביר, ואף בס' תהילים עצמו יוכל להוסיף ציטוטים נוספים על אלה שנדרשו לקורמן למלא את המכסה של שמונת הפסוקים. והרי מבחר קטן של דוגמאות:

"אֲנֹכִי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ" (שמות כ, ב // תהילים פא, יא);
 "אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֶיכֶם" (ויקרא יח, ד // יחזקאל כ, יט);
 "וַיִּדְעֶתֶם כִּי אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֶיכֶם" (שמות ו, ז // יואל ד, יז);
 "וַיִּדְעֶתֶם כִּי אֲנִי יְהוָה" (שמות י, ב // מלכים א' כ, כח);
 "אֲשֶׁר צִנֵּה יְהוָה בְּיַד-מֹשֶׁה" (ויקרא ח, לז // נחמיה ח, יד);
 "עַל-פִּי יְהוָה בְּיַד-מֹשֶׁה" (במדבר ט, כג // יהושע כט, ב);
 "וַיִּשְׁלַח יִשְׂרָאֵל מַלְאָכִים אֶל-סִיחֹן //סִיחֹן) מֶלֶךְ-הָאֲמֹרִי" (במדבר כא, כא // שופטים יא, יט);
 "וַיִּצְטַף סִיחֹן //סִיחֹן) אֶת-כָּל-עַמּוּ" (במדבר כא, כג // שופטים יא, כ);
 "אֶל-הַמָּקוֹם אֲשֶׁר-יִבְחַר" (דב' יב, ה // יהושע ט, כז);
 "וַנִּקֵּה לֹא יִנְקֵה" (שמות לד, ז // נחום א, ג);
 "(ו)כְּרִבִּיבִים עָלֵי-עֵשֶׂב" (דברים לב, ב // מיכה ה, ו).
 "וַתַּעֲצֵר הַמַּגְפָּה" (במדבר כה, ח // תהילים קו, ל).

דרש דרש - חציין של תיבות

נעבור עתה, לפי סדר דיונו של המחבר, לפתרון השני שהובא במאמרו (בשמו של ר' יצחק זילבר) לקושי העולה מדברי הברייתא "דרש דרש חציין של תיבות". התמיהה, כזכור, היא, שאין סימן זה עולה בקנה אחד עם המצוי בספרינו. ושוב מוצע לנו הסבר חריף ומפתה, לאמור: "דרש דרש" אינה מחצית התורה במלים, כמשתמע מפשט הדברים, אלא, כלשון המחבר, "לציון של התיבות הכפולות המוזכרות בתורה מהחל ועד כלה. וזה ההסבר היחיד המתקבל על הדעת שהוצע עד כה בהסברת תמיהה זו"¹⁶. גם כאן מביא המחבר רשימה שלמה של דוגמאות, הכוללת 89 מקרים של מלים כפולות בתורה, כש'דרש דרש' אכן מתנוססת באמצעה (במקום ה- 45).

אכן, גם בהצעה זו מושקע דמיון יצירתי רב, אולם כדי להגיע אל האמת, יש צורך קודם כל בבקיאיות גדולה יותר בנהגיה וכלליה של ספרות המסורה הענפה ממה שמופגן במאמרו של המחבר. סוף סוף ספרות המסורה היא המגלמת ברשימות וכללים מרובים את נהגי ספירת אותיות, מלים, צירופי מלים ותופעות שונות, כפי שנתגבשו במשך מאות שנים של פעילות מסרנית, שהברייתא שלנו משקפת את אחד מניצניה הראשונים. ראוי היה, אפוא, לעיין תחילה

בנהגי הספירה של המסורה לגבי רצף האותיות המלים והפסוקים בספרי המקרא השונים מחד, ולגבי תופעות שונות המפוזרות במקרא מאידך, לפני שמוצעות הצעות להוציא את הברייתא מידי פשוטה.

בדיקה מעין זו תגלה עד מהרה, כי ספירת המחצית (ולעתים גם הרבע) מצויה אך ורק בהקשר למספר האותיות המלים והפסוקים שבחלקי מקרא (חטיבה, ספר, ולעתים אפילו פרשה)¹⁷, ולעולם לא תמצא בכל אלפי הרשימות, המונות תופעות שונות המפוזרות במקרא או בחלקיו, שמישהו ציין את מחציתן¹⁸. ההצעה לראות ב'דרש דרש' ציון מחציתן של תופעות המפוזרות בתורה כולה, תלושה אפוא לחלוטין מנהגי המסורה.

יתר על כן: לו היה המחבר טורח לבדוק בספרות המסורה לסוגיה, היה מוצא, שהמסורה מתייחסת גם לתיבות אלו עצמן, שהן נושא דיונו. בכל מקום שהמסורה מציינת את מחצית האותיות, התיבות והפסוקים שבתורה, היא קובעת ש'וא"ו דגחון' - חציין של אותיות, 'דרש דרש' - של מלים, 'וישם עליו את החשן' (ויק' ח, ח) - של פסוקים¹⁹. המסורה אימצה אפוא את קביעתה של הברייתא לגבי מחצית האותיות והמלים, ואילו לגבי מחצית הפסוקים נערכה, כנראה, ספירה מחודשת, ונקבע פסוק אחר. האמנם בשל קושיה עניינית שיש לנו על דיוק הקביעה לגבי וא"ו ד'גחון' או 'דרש דרש' נוכל להטיל ספק בעצם העובדה הברורה, שהמדובר בספירת רצף האותיות והמלים שבתורה?

לאור הנאמר לעיל, פטורים אנו בעצם מלהתייחס לשאלה, האם ההצעה עצמה עולה בקנה אחד עם המציאות בספרינו. גם אם נכונה העובדה, ש'דרש דרש' אכן מצויה במרכז הרשימה של המלים הכפולות שבתורה, אין לכך ולא כלום עם פשט דברי הברייתא, שכאמור, אין להטיל בו ספק. עם זאת ראוי שהקורא ישים לב להשתלשלות הטיפול בנושא זה: המחבר עצמו לא ספר את מספר המילים הכפולות שבתורה. הוא מסתמך על ספירתם של אחרים (ר' יצחק זילבר והרב מאיר מאזוז²⁰), ולפי עדותו הגיעו בספירות שונות לשלוש תוצאות שונות: 77 - ספירתו הראשונה של הרב זילבר²¹; 85 - ספירתו השניה של הנ"ל; 89 - ספירתו של הרב מאזוז, שבאה להתאים את המספר לנאמר בספר "אור תורה", שאותו לא הצליח המחבר לאתר עד לכתובת מאמרו.²²

ההפרש בין הספירה הראשונה לאחרונה הוא 12 מקרים, ואעפ"כ באורח פלא הצליחו התיבות 'דרש דרש' להיות תמיד באמצע. עובדה זו כשהיא לעצמה דייה כדי להחשיד את כל תהליכי הספירה שנוקטים המציעים. אולם גם הרשימה הסופית²³ אינה כה 'חלקה', כפי שייזכר הקורא מהתלבטותו של המחבר בכפל המלים 'כה כה' (שמ' ז, טו).²⁴ למרות שמלים אלו מופיעות בשני פסוקים שונים, מוכן המחבר, כדי לקיים את רעיונו, להרחיק לכת עד כדי תיקון מסברא של גבולות הפסוקים, וזה לשונו: "ברם, מאחר והרעיון בדבר "דרש דרש" מתאים להפליא לאחר בדיקה יסודית של המלים הכפולות שבתורה, יש מקום להניח שבימי חז"ל היה בין 'כה' ו'כה' רק טעם מפסיק ולא סוף פסוק". הרי לפנינו השיטה בהתגלמותה: הרעיון "מתאים להפליא", ואם אינו כל כך מתאים, הבה נכפה על הטקסט את התאמתו.

וא"ו דגחון - חציין של אותיות

כל שאמרנו לעיל כוחו יפה גם לגבי ההצעה השלישית של המחבר, הבאה לפתור את בעיית 'וא"ו דגחון'. גם הצעה זו מובאת משמו של הרב יצחק זילבר, ועיקרה: 'וא"ו דגחון' אינה האות האמצעית שבתורה, אלא האות האמצעית בין האותיות המשונות שבתורה. גם כאן, כדי להאיר את עינינו מובאת הרשימה השלמה של אותיות אלו, שבע-עשרה במספר (11 גדולות, 5 קטנות ואחת קטועה), כשהמלה 'גחון' מתנוססת באמצען, ואלו הן:²⁵

1. בראשית (בר' א, א); 2. ב'בראם (בר' ב, ד); 3. ולביתה (בר' כג, ב); 4. קצתי (בר' כז, מו);

5. נצר (שמ' לד, ז); 6. אחר (לד, יד); 7. ויקרא (וי' א, א); 8. מוקדה (וי' ו, ב);
 9. גחון (וי' יא, מב);
 10. והתגלח (וי' יג, לג); 11. יגדל (במ' יג, ז); 12. שלם (במ' כה, יב); 13. שמע (דב' ו, ד);
 14. אחד (שם); 15. וישלכם (דב' כט, כז); 16. ה ליי (דב' לב, ז); 17. תשי (דב' לב, יח).

גם אילו היתה רשימה זו מדויקת, היה עלינו לדחות על הסף גם הצעה זו. כבר הזכרנו לעיל, שלעולם אין המסורה מונה מחציתן של **תופעות** המפוזרות במקרא, אלא אך ורק מחציתן של רצף אותיות, מלים, או פסוקים. כמו כן ראינו, ש'וא'יו דגחון' עצמה משמשת בחיבורי המסורה לציון חצי האותיות שבתורה, כשם ש'ידרש דרש' משמשת לציון חצי המלים. בנוסף לכך כדאי לזכור, וכבר אמרנו זאת בתחילת דברינו, שרוב יוסף עצמו הבין כך את דברי הברייתא, שכן הוא שואל "מהאי גיסא או מאידך גיסא", ולאחר שמציעים לו לספור הוא עונה: "אינהו בקיאי בחסרות וביתרות, און לא בקיאינן"; אין להבין לא את השאלה ולא את התשובה אלא בהנחה, שהמדובר בחצי אותיותיה של התורה.

על אחת כמה וכמה כאשר מתברר, שהצעה זו מתבססת אף היא על הצגה טועה ומטעה של העובדות. המחבר קובע כדבר בדוק ומנוסה, כי מספר האותיות המשונות הוא שבע-עשרה, וממחיש לכאורה את מיקומה המרכזי של ו'א'יו דגחון ע"י הצגת הרשימה בשלמותה. כבר ראינו לעיל עד כמה נוטה הקורא הממוצע להאמין למסקנות הנשענות על חומר עובדתי מפורט הנפרש לפניו. אבל לאמיתו של דבר הרשימה דלעיל אינה נכונה, והושמטה ממנה אות אחת: הנו"ן הגדולה של 'משפטן' (במ' כז, ה). עובדה זו כשלעצמה כבר מערערת את ההצעה הני"ל מן היסוד.

נוסף לכך עוד כמה עובדות, שכל המבקש לייחס רשימה מסוימת דווקא של אותיות משונות לסופרים הראשונים חייב להביאן בחשבון. הרשימה המסוימת המקובלת עלינו היום (שכאמור יש בה 18 אותיות משונות, ולא 17) לא היתה הרשימה שהיתה מקובלת על עם ישראל מאז ומעולם, ואין כל סיבה להניח, שהיא היא הרשימה שהיתה לפני "הסופרים הראשונים". כך, למשל, ב"כתר ארם-צובה", שהוא נוסח המסורה המדויק ביותר הידוע לנו, ועליו סמך הרמב"ם בהלכות ס"ת שלו, וכן בכתבי יד מדויקים בני תקופתו, היו רק מעט אותיות משונות.²⁶ כנגד זה יש מסורות כתיבה מאוחרות יותר מיה"ב, שבהן מספר האותיות המשונות גדול בהרבה מן המצוי היום בספרינו. במיוחד מצויה תופעה זו בספרי אשכנז. לדוגמא: בכתב יד וינה 1 יש לנו בתורה 32 אותיות משונות, כדלהלן: (א) אותיות גדולות: בנוסף על ה-11 שברשימה שלנו, עוד 15: ובהעטיפ (ברא' ל, מב); הכזונה (שם, לו, לא); חכלילי (שם, מט, יב); שלשים (שם, נ, כג); טוב (שמות ב, ב); ציץ (שם, כת, לו); ויהס (במ' יג, ל); מה (שם, כד, ה); ונד (דב' ב, לג); ערשו (דב' ג, יא); תמים (שם, יח, ג); קן (שם כב, ד); והתמכרתם (שם כת, סח); ופתלתל (שם לב, ה); אשריך (שם לג, כט).²⁷
 (ב) אותיות קטנות ווא"ו קטועה: כברשימתנו, פרט לימוקדה' הכתובה באות רגילה, ובמקומה 'ממרים' - באות קטנה.

בדיקת עשרות כתבי יד של המקרא מימי הביניים מלמדת, שאכן קיימים שלשה מצבים בסיסיים באשר לאותיות המשונות: (א) מצב של מיעוט אותיות; (ב) מצב דומה לזה שבספרינו; (ג) מצב של ריבוי אותיות. כמו כן קיימים מצבי ביניים בין א-ב, או בין ב-ג. מצב א' קיים בעיקר בכתבי יד עתיקים מן המרחב הארץ-ישראלי, אולם הוא מצוי גם בכמה כ"י מאוחרים יותר באירופה.²⁸ מצב ב' בדיוקו או קרוב אליו מצוי בעיקר בכתבי יד ספרדיים, ומצב ג' או קרוב אליו מצוי בעיקר באשכנז.

המצבים ב' ו-ג' נובעים משתי רשימות מסורה, שאחת היא, כנראה, השלמתה של השניה. אנו מוצאים במקורות שונים²⁹ רשימה המונה אותיות גדולות לפי סדר הא"ב במקרא כולו. מהן מצויות אחת עשרה אותיות בתורה, והשאר בנביאים וכתובים. רשימה שניה מצויה אף היא

במקורות שונים, והיא מונה בתורה בלבד 27-28 אותיות גדולות לפי סדר הא"ב, ובכללן האותיות שברשימה הקודמת.³⁰ אשר לאותיות הקטנות, קיימת רק רשימה אחת המונה את האותיות לפי סדר הא"ב במקרא כולו, מהן בתורה - שבע אותיות (כולל אחת 'קטועה'), והן המצויות היום בספרינו.³¹ לכל הרשימות יש ווריאציות בשיעור מסוים, אולם אין צורך להאריך בכך כאן. מה שחשוב לומר בסיכום עניין זה הוא, שמצב האותיות המשונות בספרינו היום נובע ביסודו מן הרשימה המונה א"ב של אותיות גדולות במקרא כולו, ומהן 11 בלבד בתורה, וכן מהרשימה המונה א"ב של אותיות קטנות במקרא ומהן שבע בתורה (כולל הוא"י הקטועה של 'שלוס'). אין כאן המקום להיכנס לשאלה, כיצד השפיעה דווקא רשימה זו על גיבוש האותיות המשונות בספרינו היום, אולם יש לנו מספיק עדויות כדי לעקוב אחר תהליך זה. מכל מקום די במידע שהבאתי עד כאן כדי לשלול מן היסוד כל ניסיון ליחס לסופרים הראשונים התייחסות כלשהי לרשימה פלונית דווקא, וכל הסימנים מלמדים, שבמידה שהיתה לפנייהם רשימה כלשהי של אותיות משונות, היא היתה דומה יותר למה שמצוי ביכתר ארם צובה מאשר למה שמצוי בספרינו היום.³²

מאמרו של הרב זילבר

כאן המקום לומר כמה מילים על המאמר החדש, שכתב הרב יצחק זילבר,³³ ובו הוא חוזר על מה שנאמר על ידיו כבר לפני למעלה מעשרים שנה, בתוספת כמה ווריאציות פלפוליות חדשות, שיש בהן משום אישור נוסף לדרך המעוותת שצועדים בה הפרשנים ה"מודרניים" של הברייתא בקידושין, הן בטיפול בעובדות והן במסקנות. במאמר החדש מנסה הרב זילבר להתגבר על הקושי שנוצר לאחר הסברו הישן בהבנת שאלתו של רב יוסף אם וא"ו דגחון מצויה "מהאי גיסא או מאידך גיסא", שאלה שקשה להלום אותה עם ההצעה שהמדובר באותיות המשונות. לפי הצעתו החדשה של הרב זילבר, מתלבט רב יוסף בשאלה, איזו משתי רשימות של האותיות המשונות בתורה היתה לפני הסופרים, הרשימה המצויה בספרי התורה שלנו, שבה **שש עשרה אותיות משונות** (הדגשה שלי; מ"כ), או רשימתו של ר' יוסף טוב עלם, שבה שלושים ושתיים אותיות כאלה.³⁴ לפי הרשימה הראשונה מצויה תיבת 'גחון' במקום התשיעי, היינו: בתחילת המחצית השנייה (וזהו "מאידך גיסא"); ואילו לפי הרשימה השנייה במקום ה-16, היינו: בסוף המחצית הראשונה (וזהו "מחד גיסא").

הרי לנו דוגמה נוספת למהות הזיקה שבין להטוטי הפרשנות מבית מדרשו של הרב זילבר ובין ההטייה הבלתי נלאית של העובדות כדי שיתאימו לפלפול הפרשני. העובדות משמשות בידי הרב זילבר וההולכים בעקבותיו כחומר ביד היוצר, ברצותו מאריך וברצותו מקצר. הבה נזכור שבמאמרו הציג קורמן בשם הרב זילבר 17 מקרים של אותיות משונות בתורה, כדי ש'וא"ו דגחון' תתייצב בדיוק באמצע (במקום התשיעי).³⁵ עתה, שהרב זילבר זקוק למצב ש'וא"ו דגחון' תימצא בתחילת המחצית השנייה, כדי לקיים את "מאידך גיסא", הוא אינו מהסס להשמיט אחת האותיות (הו"ו הקטועה) מן הרשימה.

חמור עוד יותר הוא דרך טיפולו בעובדות של הרשימה השנייה. כאן הוא זקוק לכך, ש'וא"ו דגחון' תימצא בסוף המחצית הראשונה. כדרכו, הוא מבקש לשכנע את הקורא ע"י הצגתה של רשימה מפורטת, שהוא מאפיין אותה כרשימתו של ר' יוסף טוב עלם (ריט"ע), המצויה במחזור ויטרי.³⁶ ואמנם 'גחון' נמצאת ברשימת הרב זילבר בדיוק במקום הרצוי; אלא שכל דמיון בין רשימה זו לרשימתו של ריט"ע מקרי בהחלט. כל הרוצה להוכיח בכך, מוזמן להשוות את שתי הרשימות. להלן הרשימה של ריט"ע, כשהיא מסודרת לפי סדר הופעת האותיות בתורה:

1. בראשית; 2. ב"בראם; 3. ולביתה; 4. קצתי; 5. ובהעטיף; 6. הכזונה; 7. חכלילי; 8. שלשים;
9. טוב; 10. צא; 11. ציץ; 12. נצר; 13. אחר; 14. ויקרא; 15. גחון; 16. והתגלח; 17. ויהי;
18. יגדל; 19. מה; 20. משפטן; 21. שמע; 22. אחד; 23. ערש; 24. מ"מרים; 25. תמים; 26. קן;
27. והתמכרתם; 28. וישלכם; 29. ופתלתל; 30. ה ליי; 31. תש; 32. אשריך.

ברשימה זו, שהיא הרשימה של ריט"ע במחזור ויטרי, ערך הרב זילבר ארבעה שינויים: א. הוסיף את "מוקדה" (ויקרא ו,ב) מתוך הרשימה הנהוגה בספרינו. ב. השמיט את "ערש" (דב'

ג,יא); ג. השמיט את "תמים" (דב' יח,ג); ד. שייך את "וטהרתם" לתורה (במ' לא,כד), בעוד שהמילה שייכת, כנראה, לנחמיה (יג,ל).³⁷ ללא השינויים הללו "וא"ו דגחון" איננה מצויה ברשימה זו במקום ה-16, אלא ב-15, וכל הפלפול מתמוטט כבניין קלפים.³⁸

דרכי פיתרון אפשריים לקשיי הברייתא

עד כאן הקדשנו את דברינו לשלילת דרכי הפתרון שהוצעו ע"י קורמן בעקבות הרב זילבר דאז, ושיפוצי הרב זילבר דהאידינא. מהי, אפוא הדרך שיש ללכת בה בחיפוש פתרון לדברי הברייתא? עצם הקושיה על הברייתא מבוססת על שתי הנחות מוקדמות: (א) שהספר שהיה לפני הסופרים הראשונים זהה עד לאחרון אותיותיו לנוסח שלנו. (ב) שאי אפשר שהסופרים הראשונים טעו בספירתם (הכוללת למעשה שתי ספירות: אחת לגילוי מספרן הכולל של האותיות בתורה והשניה לציון מחציתן).

ההנחה הראשונה היא הנחה אידיאלית, שאנו נוטים לקבלה כמובנת מאליה, אולם כבר גדולי ישראל שבכל הדורות, אשר נזקקו במסגרת עיסוקם ההלכתי להשוות נוסחים, הכירו שאין היא יכולה לעמוד במבחן המציאות. דברי רב יוסף בברייתא, שהיא נושא עיונו, הם הביטוי המפורש הראשון לפער שבין האידיאה למציאות: "אינהו בקיאי בחסרות וביתרות, אנן לא בקיאינן". רב יוסף מכיר באפשרות, שאין ספרי הסופרים הראשונים זהים באותיותיהם לספרים המצויים במקומו. זאת הוא מסיק, כנראה, מן העובדה, שבבבל עצמה יש הבדלים בנוסחי האותיות, ואין שום נוסח שאפשר לזהותו בביטחון כנוסח שהיה לפני הסופרים הראשונים. זוהי המשמעות הפשוטה של "אנן לא בקיאינן", וכך הבינוה כל גדולי הראשונים, שעמדו בפני בעיה דומה במקומותיהם. רק בדורות האחרונים, שהנוסחים שלנו כמעט זהים,³⁹ והמציאות של "אנן לא בקיאינן" אינה מובנת לכאורה, מוציאים את דברי רב יוסף מידי פשוטם, ומפליגים במציאת הסברים מפולפלים.⁴⁰

הבה נראה כמה דוגמאות להתייחסותם של גדולי הראשונים לבעיה זו. בהלכות ספר-תורה לרבנו תם נאמר בזו הלשון: "מעתי תן עיניך בדקדוקי סופרים וגופי האותיות. לפי מה שאין בקיאיין בכל הדקדוק, כדאמר רב יוסף בשלהי פ"ק דקידושין: אינהו בקיאי בחסירות ויתירות אנן לא בקיאינן. ועת לעשות לה', הלכך דידן נמי כשירים."⁴¹ רבנו תם משווה, אפוא, את מצב הספרים בימיו ובמקומו למצבם בימי רב יוסף. הוא מודה, שאין סופרי מקומו בקיאים בדיוקי האותיות, ומכשיר את ספרי התורה במקומו רק בטעם ההלכתי של "עת לעשות לה'". עם זאת אין הוא פוטר את הסופרים מלעשות מאמץ מרבי לחפש את הגרסאות המדויקות, וכדבריו בהמשך: "אבל באשר הורשינו נתבונן בהנהו חסירות ויתירות דבקיאיין בהו, ובגודל האותיות וכ"ו הוא עצמו מביא בהמשך חומר מן המסורה, ממסכת סופרים, ממדרשי חסרות ויתרות וכן מנוהגי הכתיבה של ספרי מקומו,⁴² על מנת להדגים, כיצד יש לכתוב ס"ת, אלא שגם בחומר זה עצמו יש כדי להמחיש את המצב של "אנן לא בקיאינן", שכן יש בו שינויים רבים לעומת הספרים שלנו היום, וחלק הארי של שינויים אלו אינו בבחינת תופעות חריגות ומקריות, אלא מסורת מושרשת באשכנז, כפי שיוכל להיווכח כל המשווה ספרים אשכנזיים מימי הביניים.

מצב זה אינו משתנה באזור האשכנזי הרחב גם כמאתיים שנה לאחר מכן, כפי שמלמדים דברי ר' יום טוב ליפמן מילהויזן בחיבורו "תיקון ספר-תורה": "יען כי בעוונותינו הרבים התורה נשתכחה ולא נמצא ס"ת כתובה כשורה, מפני שהסופרים בורים והלומדים אין משימים לבם לזאת, על כן יגעתי למצוא ס"ת כתובה כתיקונה באותיות ובפתחות ובסתומות ולא מצאתי, ואין צ"ל בדקדוק חסרות ויתרות אשר נעלם מכל בני הדור ועל זה אנו אנוסים וכ"ו".

גם בספרד אין הבקיאים בדבר שבעי רצון ממצב הספרים, ואף הם משווים אותו למצב בימי רב יוסף, כעדותו של הרמ"ה (ר מאיר בן טודרוס הלוי, מגדולי התורה שבדורו, ובקיא מופלג במסורה ונוסח), בהקדמתו לספרו "מסורה סייג לתורה": " אמר ליה: אינהו בקיאי בחסירות

ויתרות ואנן לא בקיאנו, וכל שכן שנתקיים בנו בעוונותינו "לכן הנני יוסיף להפליא את העם הזה הפלא ופלא ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבוניו תסתתר". ואם באנו לסמוך על הספרים המוגהים אשר בידינו גם הם נמצאו בהם מחלוקות רבות, ולולא המסורות שנעשו סייג לתורה כמעט לא מצא אדם ידיו ורגליו במחלוקות. וגם המסורות לא ניצלו ממקרה המחלוקות, כי גם המה נמצאו ביניהם מחלוקות בכמה מקומות אך לא כרוב מחלוקות הספרים. ואם יאמר אדם לכתוב ס"ת כהלכתו ילקה בחסר וביתר ונמצא מגשש כעור באפלת המחלוקות ולא יצליח את דבריו למצוא חפצו. וגם אם יאמר החכם לדעת לא יוכל למצוא. ויהי בראותי אני מאיר הלוי בר' טודרוס הלוי הספרדי את המקרה הזה אשר קרה את כל הספרים ואת המסורות בחסרות וביתרות, כי פרץ הזמן גדרם וסתם מקורם, חשתי להחלץ ולדרוש ולחקור אחר הספרים המוגהים והמדוקדקים ואחר המסורות המדוקדקות ולעמוד על מחלקותם ולנטוש ספרים חדשים מקרוב באו וללכת אחר הישנים הנאמנים ולנטות בהם אחר הרוב כדרך שנצטוונו מן התורה בכל דבר המחלוקות ללכת אחר הרוב, שנאמר 'אחרי רבים להטות'."

אנו נוכחים לדעת, אפוא, שכל גדולי הראשונים הן באשכנז והן בספרד, שעסקו גם בענייני נוסח ובהלכות ס"ת הכירו בעובדה, שאין שום ס"ת שהם יכולים להצביע עליו בבטחון ולומר, כי הוא מייצג את הספר שהיה לפני הסופרים הראשונים; את הספרים במקומותיהם הכשירו בדיעבד על פי עקרונות הלכה, כגון: "עת לעשות לה'" או "אנוסים", או שכתבו ספרי מופת חדשים לפי המסורה ועל פי הרוב. האמנם יכולים אנו היום להתיימר ולומר בבטחון גדול יותר מזה של הראשונים, כי ספרי תורה שלנו הם הספרים המייצגים בדקדוק אותיותיהם את הספר שהיה לפני הסופרים הראשונים? והרי ספרינו היום אינם אלא גלגולי דמותו של הספר שקבעו הרמ"ה, בצירוף כמה תיקונים נוספים של ר' מנחם די לונאנו בספרו 'אור תורה'.⁴³ כל מי שאינו רוצה להתעלם מן המציאות כפי שהיא משתקפת בכל תקופות המסירה של ספרי התורה, ייאלץ להודות, כי כל ספירה של אותיות בדור זה או אחר אינה עשויה לייצג אלא את הספר שהיא מתייחסת אליו, ואינה חייבת בהכרח להתאים לספר אחר.

עם זאת אפשר שיצדק הטוען, כי כל מה שאמרנו לעיל אין בו עדיין כדי להסביר הפרש כה גדול (כ-4800 אותיות) בין 'וא"ו דגחון' ובין הסביבה שבה מצויה מחצית האותיות של התורה בספרינו (בפרק ח' שבויקרא). עלינו לבחון, אפוא, בכובד ראש גם את ההנחה השנייה שעליה מבוסס המאמץ הגדול להוציא את הברייתא מידי פשוטה, והיא: שאי אפשר שהסופרים הראשונים טעו בספירתם.

הנחה זו היא חלק מהשקפת עולם חינוכית המקובלת בקרב רבים משלומי אמוני ישראל לגבי 'אמונת חכמים', שלפיה מנעיים מלייחס לגדולי ישראל שבכל הדורות, ובמיוחד בדורות הראשונים, אפשרות של טעות כלשהי בשום תחום מן התחומים שבהם חוו דעה או קבעו קביעה. השקפה זו קבלה חיזוק וביסוס ע"י רבים מגדולי ישראל, שהביעו דעתם בנידון, וראו באמונת חכמים כוללת ושלמה יסוד מוסד באמונת ישראל וערך חינוכי-יהודי ממדרגת ראשונה. על רקע זה מובנת גם הרתיעה מפני ההנחה שסופרים ראשונים היו עלולים לטעות בספירת האותיות, המלים והפסוקים שבתורה.

יחד עם זאת יש לזכור כי רבים מגדולי ישראל, ובתוכם הרמב"ם, התנגדו לתפישה כוללנית כזו לגבי חלוקתה של "אמונת חכמים". הם סברו, כי יש תחומים, שבהם פעלו חכמים והביעו דעתם לאו דווקא מכוח סמכות דתית, אלא מכוח שיקול הדעת, וכי דווקא הבחינה החינוכית מחייבת הבחנה בין תחומים אלו ובין תחומים אחרים שהסמכות הדתית אכן יפה להם, כדי שלא תיווצר מתיחות מיותרת ומזיקה בנפשו של המאמין המשכיל, שאינו יכול להימנע מלבחון בשכלו כל נושא ששיקול הדעת מתבקש בו.⁴⁴ כל הרוצה אפוא לבחון לגופו של עניין את השאלה, אם ספירתם של הסופרים הראשונים מדויקת היתה אם לאו, יש לו על מי שיסמוך,⁴⁵ ואכן דומה שאין מנוס מן ההנחה, שציוני הברייתא לגבי חצי האותיות, המלים והפסוקים מקורם

בספירה בלתי מדויקת. קורמן עצמו מגדיר, בצדק, את מלאכת הספירה כ"מלאכה קשה ביותר, שאורבת לה סכנה של טעויות" והוא מדגים טעויות רבות בספירה שנעשו במשך הדורות ע"י חכמי ישראל, שניסו לאחוז במלאכה זו.⁴⁶ ואם אכן זוהי המציאות העולה מבדיקת העובדות, מדוע לא נניח כי גם הסופרים הראשונים, שאמצעי הספירה שבידיהם לא היו טובים מאלה של הסופרים המאוחרים יותר, היו עלולים לטעות! והרי לגבי אחד הנושאים שהברייתא מתייחסת אליהם - חצי הפסוקים, אף קורמן ייאלץ להודות, שאין ברירה אלא להניח טעות בספירתם של הסופרים הראשונים. לא הוא ולא אלה שהוא מסתמך עליהם אינם מתאמצים כלל להוציא את הברייתא מידי פשוטה גם בנושא הפסוקים. כאן, מסתבר, מודים הם, כי אכן הברייתא מכוונת לחציים של פסוקי התורה כולם, ולא למבחר כלשהו של פסוקים⁴⁷ ואם כך, כיצד נוכל להבין את קביעת הברייתא, ש"והתגלח" היא חציין של פסוקים אם לא שנודה, כי חלה טעות בספירה?

למעשה, כבר הובעה בעקיפין ע"י בעלי המסורה האפשרות, שהסופרים הראשונים לא דייקו בספירתם לגבי הפסוקים. מקורות המסורה מציינים פסוק אחר כמחצית פסוקי התורה: "וישם עליו את החושן" (ויק' ח, ח). משמע: נערכה ספירת פסוקים חדשה שסתרה את הנאמר בברייתא, והיא אשר נתקבלה בספרות המסורה. תוצאה אחרת של ספירת פסוקים מצויה במסכת סופרים (פ"ט, ה"ב), המציינת ש"וישחט" הוא חציין של פסוקים. הצד השווה שבהם, שהם מניחים, כי ספירת הסופרים הראשונים בעניין הפסוקים טעונה תיקון לאור בחינות חדשות של הנושא.

בעניין זה מאלפת גם העובדה, שלגבי האותיות והמלים חוזרת המסורה על קביעת הברייתא, ש"וא"ו דגחון" ו"דרש דרש' הם מחצית האותיות והמלים. אין זה משום שבעלי המסורה חזרו וספרו את חצי האותיות והמלים, אלא משום שאיש לא טרח לחזור על פעולה מייגעת זו, והסתפקו בקביעת הברייתא. ותדע שכן הוא, שהרי אנו מוצאים כמה ניסיונות של ספירת אותיות ומלים בתורה כולה, ובעקבותיהם נמסרים מספרים שונים,⁴⁸ בעוד שלגבי חצי האותיות והמלים מסכימות כל הרשימות על ציוני הברייתא. לדוגמה: בס' דקדוקי הטעמים, המיוחס לאהרן בן אשר ובו חומר מסורה קדום, נאמר: "סכום התיבות של תורה תשעה ושבעים אלף ושמונה מאות וחמשים וששה. סכום האותיות של תורה ארבע מאות אלף ותשע מאות וארבעים וחמשה חצי אותיות התורה ו' דגחון וחצי תיבות התורה 'דרש'".⁴⁹ לו היינו סופרים מחצית ממספר האותיות הנזכר בחיבור זה, היינו מגיעים לסביבות פרשת 'נשא' בס' במדבר, במרחק גדול בהרבה מן המקום המדויק מאשר 'וא"ו דגחון'. והרי לפנינו לא רק הוכחה, שלא ספרו מחדש את המחצית, אלא גם אילוסטרציה מצוינת, כיצד טעות חמורה בספירה הכללית של האותיות, עלולה היתה לגרור טעות דומה בספירה נוספת של המחצית, מעין מה שקרה ב'וא"ו דגחון', ואף יותר מכך.

נסיים את הדברים בציטוט מדברי קורמן עצמו, שעה שהוא מתייחס לדבריהם של רבנים, שהביעו דעתם, כי חלוקת הפרקים בתורה, שנעשתה ע"י נזירים נוצרים היא 'הלכה למשה מסיני'(!):⁵⁰ "אין להמשיך בשיטה של הוכחת אמיתות באמצעות פלפול, במקום הכלל העתיק שלנו 'ניתי ספר ונחזי', שעמים אחרים אימצוהו מזה מאות שנים, ורק בינינו נמצאים עדיין המתעלמים ממנו". אכן, דברים נאים, אלא שיש להצטער שאינם מיושמים ע"י המחבר עצמו בנושאים הנדונים במאמרו.

ה ע ר ו ת

¹ ראה: שמעתיך, גליון 24, תשי"ל; גליון 43, תשל"ה.

² 'מוריה', אלול תשנ"ח, גליון א-ב.

³ ראה להלן, ע' 8.

⁴ נסיונות מחודשים לספור ולאתר את מחצית האותיות והמלים שבתורה לא נעשו הרבה מאז הסופרים הראשונים, אף שנעשו נסיונות לספור את כל האותיות והמלים. כך, למשל, בהערות מסורה המצויות בכתבי יד רבים של התורה מיה"ב, וכן במסכת סופרים ובמקומות אחרים נזכרים שוב ושוב 'וא"ו דגחון' ו'דרש דרש' כמחצית האותיות והמלים שבתורה. לא ידוע לי על מישהו מבין הראשונים שערער על קביעה זו. רק בין האחרונים נערכו נסיונות בודדים כאלה שהראו, כי 'וא"ו דגחון' ו'דרש דרש' מצויות הרחק ממחציתה של תורה באותיות ובמלים. ראה, למשל, ר"י שור, משנת ר' יעקב, פ"ד אות ג הקובע, כי האות 'וא"ו של "אשה הוא לה" (ויק' ח, כח) היא חצי אותיות שבתורה והמלה 'המזבח' (ויק' ח, ת) היא חציין של תיבות. כנגד זה, נערכו נסיונות מחודשים כבר בתקופה עתיקה לספור ולאתר את מקום מחצית הפסוקים שבתורה, כפי שאפשר להוכיח מציון המקומות במס' סופרים מחד, ובמסורה מאידך: במס' סופרים (פ"ט, ה"ב) נאמר שמחצית הפסוקים היא "וישחט" (ויק' ח, טו?), ואילו במקורות המסורה השונים מצוין הפסוק "וישם עליו את החשן" (ויק' ח, ח) כחצי התורה בפסוקים.

⁵ דוגמאות לדרך ההבנה של הראשונים את פשט הברייתא, ראה להלן, עמ' 7-8. להבנה זו שותפים גם גדולי האחרונים, ראה, למשל, שו"ת חתם סופר, חלק א', נב; שו"ת גינת ורדים, חלק אורח חיים, כלל ב, סימן ו.

⁶ ראה קורמן, ע' 21.

⁷ ראה שם, ע' 24.

⁸ שם, שם.

⁹ ע' 14, והע' 27 שם.

¹⁰ ראה ע' 23, הערה ראשונה.

¹¹ וראה גם את הנאמר בהערה השניה שבע' 23, המוכיח, כי כל ההתרוצצות האריתמטית בנושא זה אינה נעשית לצורך גילוי העובדות לאמיתן, אלא לצורך התאמת העובדות למספר שנקבע מראש (8 בתהלים, ו-35 בדה"י), ושאלנו חייבים להצדיקו ויהי מה, שאם לא כן כל ההסבר מתמוטט כבניין קלפים.

¹² קורמן, ע' 24.

¹³ ראה שם, ע' 5.

¹⁴ זהו המקרה היחיד שהמחבר עצמו חש בשינוי הסותר את כללן, והוא מתפתל הרבה כדי להצדיק את הכללתו של פסוק זה במניין (ראה בהערה הקודמת). לאור טבלתנו כל המאמץ הזה חסר טעם. אגב: לא חש המחבר, כי פסוק זה עצמו מצוי גם בס' מלכים ב' יד, ו, וראה להלן.

¹⁵ שם, ע' 21.

¹⁶ שם, ע' 24.

¹⁷ ציון המחצית בספר או בפרשה מצויה, למעשה, אך ורק לגבי מספר הפסוקים. כאמור לעיל (הע' 4), רק הפסוקים שימשו נושא בידיהם של אנשי מסורה לספירה מחדש של המחצית; ומסתבר שספרו לא רק את חצי התורה, אלא גם חציים של ספרים, כפי שמצוי בכתבי יד רבים מיה"ב, ולעתים רחוקות אפילו חציין של פרשות.

¹⁸ הרוצה להתרשם מדרכה של המסורה במניין תופעות שונות המפוזרות במקרא, יעיין, למשל, בס' 'אכלה ואכלה', הוצאת זלמן פרענסדארף, הנובר תרכ"ד.

¹⁹ כך הדבר בכתבי יד רבים מאד של התורה מיה"ב, שבהם מצויות הערות מסורה בנושא זה, וכן בחיבורים מיוחדים המכילים חומר מסורה, כגון 'דקדוקי הטעמים', מהדורת בער ושטראק, ליפסיה 1879 (הדפסה חדשה הוצאת מקור, תש"ל), ע' 56 ועוד.

²⁰ קורמן, ע' 5; ע' 24, הע' 41; ע' 25.

²¹ שם, ע' 25.

²² קורמן, ע' 24, ושם, הע' 41; אבל מסתבר שהמדובר בספר "אהבת תורה", קראקא תרס"ה, ולא 'אור תורה', כפי שזכר הרב זילבר עצמו במאמרו החדש (ראה לעיל, הע' 2), ע' צה.

²³ גם אם נכונה היא, יש בה יסוד שרירותי, שכן יש עוד מילים כפולות שהושמטו: כגון: לך לך (בר' יב, א); שם שם (שמו' טו, כה). אמנם קורמן מוצא תירוצים מתאימים להשמטה זו (לכל אחת מהן משמעות אחרת), אבל תירוצים דומים אפשר היה למצוא גם להשמטת כמה זוגות נוספים, כגון: השָׁרֵץ השָׁרֵץ (שם ופועל וניקודים שונים) וכיוצא בזה.

²⁴ ראה מספר 32 ברשימה שם, ע' 25, והע' 42.

²⁵ שם, ע' 27.

²⁶ ראה: רמב"ם, משנה תורה, הלכות ס"ת, פרק ח' ה"ד. הכתר מצוי היום בירושלים. על הספר ועל זהותו עם הספר שעליו סמך הרמב"ם, ראה: מ' גושן-גוטשטיין, 'האותנטיות של כתר-חלב', מחקרים בכתר ארם צובה, הוצאת מגנס, תש"ך, ע' י-לו. על דיוקו הייחודי והיוצא דופן של כתר ארם צובה, ראה המבוא שלי לכרך יהושע-שופטים, מקראות גדולות הכתר, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, עמ' *42 ואילך; ועל נוהגו של הכתר ושל כתבי יד אחרים בעניין האותיות הגדולות והקטנות, ראה שם עמ' *47-49.

²⁷ רשימה ההולמת את המציאות בכמה מספרי אשכנז, והמיוחסת לר' יוסף טוב עלם, מצויה במחזור ויטרי, מהדורת א' ברלינר, נירנברג תרפ"ג, ע' 683. השוואת רשימה זו עם נוסחו של כתב היד שלפנינו (וינה 1) מעלה שבעה שינויים. הדבר ממחיש לנו את המגוון הבלתי יציב הקיים גם בתחום המסירה של הספרים מרובי האותיות המשונות.

²⁸ למשל, בכ"י הספריה הבריטית Har. 5710 מצויות רק שבע אותיות משונות (שתים קטנות וחמש גדולות).

²⁹ ראה, למשל, אכלה ואכלה (לעיל הע' 18), ע' 88.

³⁰ לדוגמה: מחזור ויטרי (לעיל הע' 26), ע' 683.

³¹ ראה: אכלה ואכלה, שם; מחזור ויטרי (לעיל הע' 26), ע' 684. לרשימה זו יש וריאציות, אולם לא נוצרה רשימה המשלימה את כל הא"ב באותיות קטנות בתורה בלבד, כפי שנוצרה באותיות הגדולות.

³² וראה לעיל, הע' 25.

³³ ראה לעיל, הע' 2.

³⁴ ראה לעיל, הע' 29.

³⁵ ראה לעיל, ע' 6, הע' 24.

³⁶ ראה מאמרו, ע' צג. מראה המקום שלו אינו מדויק; צ"ל: ע' 4-683. רשימת האותיות המשונות מורכבת משתי רשימות שם: א. רשימת האותיות הגדולות בתורה. ב. רשימת האותיות הקטנות בתנ"ך, שממנה יש ליטול רק את האותיות שבתורה.

³⁷ ראה רשימה 82 שבי'אכלה ואכלה' (לעיל הע' 18).

³⁸ מן העניין לומר כאן כמה מילים על הרקע שעליו ומסביבו קמה לתחיה בשנים האחרונות הפרשנות חסרת השחר לברייתא ולדברי רב יוסף בקידושין ל, א. הצרכנים האובססיביים של הפרשנות הזו הם קבוצה קטנה של מדענים דתיים בתחום המתמטיקה והסטטיסטיקה, שהמציאו ועודדו את תיאוריית הקודים המוצפנים בתורה בדילוג שווה. מטרתם היתה להטביע על האמונה בתורה מן השמיים, המושרשת ביהדות מדורי דורות, חותם של "הוכחה מדעית". הערבוב הזה של מין בשאינו מינו הפך אותם ללולינים המהלכים על חבל דק מאוד בכל מה שקשור לאופי ה"מדעני" של מחקרים. מצידו האחד של החבל מצוי התחום המדעי של המתמטיקה והסטטיסטיקה, שבו הם עושים שימוש מלא ובלעדי לצורך ההוכחות ה"מדעיות" שלהם. מן הצד השני מצוי תחום מדעי אחר, שלכאורה איננו פחות רלוונטי לנושא מחקרים, ושמה

אף הרבה יותר, והוא: תולדות המסירה של נוסח המקרא. שהרי אם יתברר, כי הטקסט של התורה, שעליו נערך הניסוי, עבר שינויים רבים מאז ניתן, אין טעם בכל האקרובטיקה הסטטיסטית המסתמכת על אחד מדפוסי המקרא בימינו (דפוס קורן) כדי להוכיח קיומם של קודים שהוצפנו בו בתקופה קדומה.

הם מנסים בכל כוחם שלא ליפול לתהום המדעית הפעורה לפנייהם בצד הזה של החבל, ע"י התעלמות מוחלטת מכל מה שיש למדע לומר בעניין זה. אלא שלרוע מזלם קיימת בעניין זה תמימות דעים עקרונית בין המחקר המדעי ובין דעתם של גדולי ישראל בכל הדורות, שאף הם סבורים, שנוסח התורה עבר שינויים במהלך הדורות. כפי שנראה להלן, הבריייתא שאנו עוסקים בה ודברי רב יוסף משמשים לחכמי ישראל בכל הדורות מודל לתיאור המצב הקשה של הנוסח; ומכאן מסתבר גודל העניין שחוקרי הקודים המוצפנים ותומכיהם מגלים ב"הבנה הנכונה" של כל הנאמר בקידושין ל, א. הסבריו של הרב זילבר משמשים להם מעין עוגן הצלה במים הסוערים האלה, ואף שכאמור הם מעדיפים בדרך כלל להימנע מלדון בנושאי מסירתו של נוסח המקרא, הרי באותם מקרים נדירים שהם נאלצים משום מה להזכיר את הנושא הזה, הם מצביעים על פתרונו של הרב זילבר. ראה, למשל, דברי תשובה של ויצטום, החוקר המרכזי של הקודים המוצפנים, לשאלה שנשאל על טיבו של הטקסט שעליו נערך הניסוי, ובו הוא מציע לשואל, בין השאר, לעיין במאמרו הנ"ל של הרב זילבר, <http://www.torahcodes.co.il/elman2.htm>. וראה, לאחרונה, הבטאון 'עת לחשוב', גליון 16, כסלו תשס"א, עמ' 42.

³⁹ אין כאן המקום להכנס בפרוטרוט למכלול הגורמים שהביאו להאחדה כמעט מוחלטת של נוסח התורה בימינו (פרט לתשעה הבדלים בין נוסח תימן לנוסח שאר הספרים, ראה הרב מ' ברויאר, כתר ארם צובה, הוצאת מוסד הרב קוק, תשל"ז, ע' 87). נזכיר רק, שהגורם העיקרי הוא הדפוס, שאיפשר תפוצה רחבה של 'תיקונים' בעלי נוסח זהה לשמושם של סופרי סת"ם ברחבי התפוצה היהודית, והביא לחיסול מהיר של הבדלים בין מסורות מקומיות שהיו קיימות בעידן כתבי היד.

⁴⁰ ראה, למשל, הסברו של קורמן בע' 7, הע' 10, המנסה לייחס את "אנן לא בקיאין" למחלתו של רב יוסף, שגרמה לו לאבד את זכרונו.

⁴¹ ראה: מחזור ויטרי (לעיל הע' 32), ע' 654.

⁴² ראה שם, ע' 656-658 חומר ממקורות מסורה, ממדרשים וממס' סופרים, וע' 658-673 חומר מנהגי הסופרים שבמקומו, תחת הכותרת: "כך נהגו לדקדק בגוילין לכתוב".

⁴³ דוגמות לתיקוניו: 'ויהי' במקום 'ויהיו' (ברא' ט, כט) שהיה מצוי בספרים רבים, והרמ"ה לא הכריע בדבר; 'כלות' במקום 'כלת' (במ' ז, א), גרסה שקבלה הרמ"ה לפי הדרש (ראה תנחומא ורשה, כו).

⁴⁴ ראה, בין השאר: רמב"ם, אגרת לחכמי פרובאנס בעניין האסטרולוגיה, מהדורת א' מרכס, ע' 350; ר' אברהם בן הרמב"ם, מאמר על אודות דרשות חז"ל, בתוך: 'קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו', לייפציג תרי"ט, חלק ב', מא ואי'. מאמר זה מצוי גם בראש מהדורות רבות של 'עין יעקב'. ר' אליעזר אשכנזי, 'גדולים מעשי ה', מעשי תורה, פרק לא, ורשה 1933, עמ' 150-151.

⁴⁵ יש להדגיש, שהתפישה הכוללנית של 'אמונת חכמים' אינה יוצאת נקייה גם ממאמרו של קורמן. שכן במחיר האמונה במהימנות הספירה של הסופרים הראשונים אנחנו נתבעים, למעשה, להטיל כתם של אי-הבנת דברי הסופרים הראשונים על כל הדורות של גדולי ישראל, החל ברב יוסף עצמו, וכלה בבעלי המסורה ובגדולי הראשונים והאחרונים, שהבינו, כפי שראינו, את הבריייתא כפשוטה. האמנם הנחה כזו עדיפה מבחינה חינוכית על ההנחה, שגם הסופרים הראשונים היו עלולים לטעות בעבודה טכנית מייגעת ומפרכת כספירת אלפי אותיות, וספירה חוזרת של מחציתם? בהקשר זה ראוי לציין, שגם חז"ל עצמם אינם נמנעים מלייחס טעות אנושית אפשרית בספירה אפילו לנביא, ראה בבלי, מגילה, יב, א.

⁴⁶ ראה שם, עמ' 9-12, והע' 22. ואין הנתונים שבמאמר ממצים עדיין את כל הרשימות המצויות במקורות מסורה שבכתבי יד. ההבדלים בין הרשימות (גם אם לא נביא בחשבון את מניינו של רב סעדיה ואת המניין שבספרי קבלה, ראה שם, ע' 9) מגיע לכמאה אלף אותיות וכאלף חמש מאות מלים (!).

⁴⁷ ולפלא הוא, כיצד לא חש קורמן שעובדה זו כשלעצמה כבר מערערת את כל יסודות הסברו, שהרי למדים אנו ממשמעות הברייתא בעניין 'והתגלח' של הפסוקים מה היתה כוונתה גם בעניין 'וא"ו דגחון' של אותיות ו'דרש דרש' של מלים, שכולם נאמרים בנשימה אחת. זאת, כנראה, היתה הסיבה, שהרב זילבר מנסה במאמרו החדש (לעיל, הע' 2), ע' צז, להמציא פלפול גם לנושא הפסוקים בהאי לישנא: "אחר העיון והבדיקה, חושבני כי יתכן להסביר, שהכוונה היא על הפסוקים שבהם מופיעות אותיות גדולות. כפי שהובא כבר לעיל, ישנן בדבר זה שתי נוסחאות: ע"פ גירסת ספרי התורה שלנו יש 9 פסוקים כאלו, וע"פ גירסת רבי יוסף טוב עלם יש 23 פסוקים כאלו. ולפי שתי הנוסחאות "והתגלח" הינו הפסוק האמצעי".

⁴⁸ ראה לעיל הע' 45. תוצאות הספירה השונות מצויות גם במצחפי מסורה של התורה בימי הביניים. כל המשווה את סיכומי המלים והאותיות המצויים ברבים ממצחפים אלו, יגלה, כי כולם שווים בציון 'וא"ו דגחון' ו'דרש דרש' כמחצית התורה, אולם הם שונים לעתים במספר הכולל של המלים והאותיות.

⁴⁹ ראה: ספר דקדוקי הטעמים (לעיל הע' 19), ע' 55.

⁵⁰ ראה קורמן, ע' 12, וכן הע' 24.